

Integriteit van dieren: Bouwsteen of Struikelblok?

Verslag

van de

eerste discussiebijeenkomst

over

biotechnologie bij dieren

Gehouden op 21 november 2002

te Rotterdam

Centrum voor Bio-ethiek en Gezondheidsrecht - Universiteit Utrecht

**Drs. T. Visak
Drs. F.L.B. Meijboom**

Voorwoord

Met het plegen van biotechnologische ingrepen in dieren begeben we ons op onbekend terrein, vooral in moreel opzicht. Sommigen zijn er bij voorbaat tegen, anderen willen onderzoekers zoveel mogelijk de vrije hand laten, velen ondersteunen de ingezette pogingen om via een casuïstische benadering geleidelijk te komen tot nieuwe gedeelde normen. Daarbij is er niemand wie de zaak onverschillig laat; hevige emoties begeleiden het debat.

Een voorzitter van discussiebijeenkomsten over biotechnologie bij dieren lijkt een beetje op Daniël die zich in de leeuwenkuil waagt, al is in dit geval de kans bij voorbaat groot dat het hem de kop niet zal kosten. De deelnemers moeten wel rekening houden met een min of meer onbevredigend resultaat: na drie uur discussiëren over een onderwerp dat de gemoederen al jaren verhit, ontstaat er niet als bij toverslag een gedeeld inzicht. We hebben het onszelf extra moeilijk gemaakt door bij de eerste discussiebijeenkomst een omstreden kernbegrip, dat van integriteit bij dieren, als onderwerp te kiezen; het verslag maakt dat wel duidelijk. Maar dat hebben we dan tenminste gehad.

Bij onze verdere tochten over het boeiende terrein van de biotechnologie bij dieren kunnen we gebruik maken van schoeisel en van een staf die hun waarde hebben bewezen. Vol verwachting kijk ik uit naar de drie discussiebijeenkomsten die nog volgen.

prof. dr. F.C.L.M. Jacobs,
Voorzitter eerste discussiebijeenkomst
Hoogleraar ethiek en rechtsfilosofie
Universiteit van Amsterdam

1. Voorbereiding en vorm van de bijeenkomsten

1.1 Voorbereiding van de discussiebijeenkomsten

Het Ministerie van LNV heeft het Centrum voor Bio-ethiek en Gezondheidsrecht (CBG) de opdracht gegeven om vier discussiebijeenkomsten inhoudelijk voor te bereiden. Ter voorbereiding voerden medewerkers van het CBG gesprekken met een vijftal maatschappelijke organisaties.¹ Uit deze gesprekken is naar voren gekomen dat de betreffende organisaties het idee van de discussiebijeenkomsten in principe ondersteunen. Zij hebben voorkeuren aangegeven voor thema's die in de bijeenkomsten aan de orde zouden kunnen komen en hoopten dat de discussie niet zou blijven steken bij een herhaling van bekende standpunten. Met de inbreng van deze organisaties is rekening gehouden bij het organiseren van de eerste bijeenkomst.

De gewenste verbreding is in eerste instantie nagestreefd door ook maatschappelijke organisaties uit te nodigen die nog niet direct bij de discussie waren betrokken. Naast de gerichte uitnodigingen aan maatschappelijke organisaties en betrokken individuen zijn tevens aankondigingen op internet en advertenties in dagbladen geplaatst om burgers voor de bijeenkomst uit te nodigen.

De verdieping is nagestreefd door de discussie te richten op allerlei argumenten die aan verschillende standpunten ten grondslag liggen. Vanuit het ministerie is prof. dr. F.C.L.M. Jacobs (hoogleraar ethiek en rechtsfilosofie, UvA) benaderd om de bijeenkomsten voor te zitten. De keuze voor deze voorzitter is bepaald door de opvatting dat hij, vanuit zijn kennis en ervaring, een bijdrage kan leveren aan de gewenste verdieping.

Als thema voor de eerste bijeenkomst is gekozen voor het thema 'integriteit van dieren: bouwsteen of struikelblok?' Aanleiding hiervoor zijn de sterk uiteenlopende meningen over de inhoud en de toepasbaarheid van het begrip dierlijke integriteit. Ter voorbereiding hebben de deelnemers een schriftelijke inleiding op het thema ontvangen (zie bijlage).

1.2 Vorm van de discussiebijeenkomst

In de keuze voor een vorm van de discussiebijeenkomst heeft de wens om alle aanwezigen zo veel mogelijk bij de discussie te betrekken centraal gestaan. De opzet is er op gericht om te voorkomen dat steeds dezelfde mensen aan het woord zouden zijn en dat de discussie in een herhaling van bekende standpunten blijft steken. Daarom is gekozen voor de constructie van een discussie met een binnen- en een buitencirkel, waarbij steeds wisselend tien mensen uit de zaal in de binnencirkel mogen discussiëren terwijl de rest van de zaal zich moet beperken tot korte vragen, aanvullingen of suggesties. Er is bewust niet voor gekozen om de deelnemers tegenover een forum van experts te plaatsen, maar voor een laagdrempelige en meer gelijkwaardige opstelling. De voorzitter heeft de opdracht gekregen om naast een verheldering van de verschillende meningen ook de argumenten achter de standpunten naar voren te halen.

¹ Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Dieren, Vereniging AVS/Proefdiervrij, VSOP (Vereniging voor samenwerkende ouder- en patiëntenorganisaties), NIABA (Nederlandse biotechnologie associatie), KNAW (Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen)

2. Eerste discussiebijeenkomst

2.1 Algemeen

De eerste discussiebijeenkomst werd gehouden op 21 november te Rotterdam. Totaal hebben 61 personen deelgenomen aan de discussiemiddag. De deelnemers vertegenwoordigden een breed scala van organisaties, waaronder dierenbeschermingsorganisaties, patiënten-organisaties, bedrijfsleven en onderzoeks- en onderwijsinstellingen. Hierbij waren ook enkele organisaties aanwezig die in de discussie tot nu toe niet of slechts zijdelings betrokken zijn geweest. Daarnaast waren ook deelnemers aanwezig die zich, onafhankelijk van een organisatie, hadden opgegeven (ca 20%).

2.2 Inhoudelijke bijdrage van de sprekers

De publieksdiscussie is vooraf gegaan door drie inleidende presentaties. De heer ir. E.F.F. Hecker (Ministerie van LNV, directie VVA) gaf een nadere toelichting op het doel van de bijeenkomsten. De minister van LNV verleent alleen een vergunning voor het verrichten van biotechnologische handelingen bij dieren, als er geen doorslaggevende ethische bezwaren tegen die handelingen bestaan. Er blijkt echter nog geen maatschappelijke overeenstemming te zijn over wanneer er sprake is van doorslaggevende ethische bezwaren. De toetsing van aanvragen die de Commissie biotechnologie bij dieren (CBD) uitvoert, heeft onder meer geleid tot een verheldering van de ethische vragen die een rol spelen bij de genetische modificatie van dieren. Een gedegen maatschappelijke discussie over deze vragen is essentieel. Die discussie moet niet gebaseerd worden op standpunten van betrokken organisaties, maar op de argumenten die ten grondslag liggen aan die standpunten. Alleen dan kan de discussie bijdragen aan de verdere menings- en oordeelsvorming over ethische aanvaardbaarheid van biotechnologie bij dieren. De CBD zal bezien hoe nieuwe argumenten en inzichten die in het maatschappelijk debat naar voren komen, benut kunnen worden bij beoordeling van aanvragen. Uiteindelijk is de politiek aan zet. Mede op basis van de uitkomsten van de maatschappelijke discussie kan een afgewogen oordeel worden gegeven over de aanvaardbaarheid van biotechnologische handelingen bij dieren en normen worden vastgesteld.

Vervolgens beschreef de heer prof. dr. E. Schoten (voorzitter van de Commissie Biotechnologie bij Dieren) de rol en de toetsingscriteria van de commissie. De mate van aantasting van de integriteit van het dier is hierbij één van de aandachtspunten van de commissie. Daarbij wordt een onderscheid gemaakt tussen genotypische en fenotypische integriteit.

Als derde inleidende spreker gaf mevrouw drs. B.J. van den Bergh (werkzaam bij de Adviesraad voor het Wetenschaps- en Technologiebeleid) een inleiding op het onderwerp 'integriteit van dieren'. Integriteit kan, volgens Van den Bergh, beschreven worden als heelheid en gaafheid van het dier. De soortspecifieke eigenschappen en het zichzelf kunnen handhaven in een geëigende omgeving zijn van belang. Onder 'schade aan de integriteit' kan volgens haar worden verstaan het aanbrengen van een doelgerichte verandering in het genetisch materiaal of de eigen aard van het dier, in het belang van de mens dat leidt tot een verdere instrumentalisering van het dier en waarbij de voortplanting nog meer wordt beheerst.

Op het eerste gezicht lijkt 'integriteit' een objectief, biologisch begrip. Ons motief voor de aantasting kan echter ook meespelen. Het antwoord op de vraag of het couperen van de staart van een hond een aantasting is van diens integriteit kan anders luiden in het geval het motief om te couperen van medische dan wel esthetische aard is.

De notie van 'integriteit' is volgens Van den Bergh nodig. Een dier dat alleen in een laboratorium kan overleven hoeft vanuit het gezichtspunt van gezondheid en welzijn geen probleem op te leveren. Toch wordt het vaak als problematisch ervaren: de 'eigen aard' van het dier komt in het geding. Daarnaast komt het belang van integriteit naar voren in geval dat de preferenties van een dier wordt veranderd ten behoeve van de verbetering van het welzijn van het dier (bv. kippen maken die geen drang tot verenpikken hebben). Ook dan blijft er een moreel probleem dat wij benoemen met behulp van de notie van dierlijke integriteit.

Concluderend stelt Van den Bergh dat het begrip dierlijke integriteit intuïtieve bezwaren verwoordt, waardoor het een kloof dicht tussen theorie en praktijk, en dat het ons aanspoort om onze intuïties beter te verwoorden.

2.3 De loop van de discussie

De discussie, onder leiding van prof. dr. F.C.L.M. Jacobs, begon met de vraag, **wat het begrip 'integriteit' inhoudt**. Integriteit van mensen werd in verband gebracht met onaantastbaarheid. Als mensen hun eigen gezondheid aantasten, bijvoorbeeld door ongezonde leefgewoonten, hoeft dat volgens sommige deelnemers geen aantasting van hun integriteit te zijn. De mate van zelfbepaling speelt hierbij een rol. Integriteit werd in verband gebracht met de vrijheid om naar de vervulling van de eigen behoeften te streven. Ook werd gesteld dat mensen hun eigen integriteit toekennen aan dieren en dat het respectvol behandelen van dieren een kwestie is van onze eigen, menselijke integriteit. In de discussie werden meteen al rechtvaardigingen gezocht om de integriteit van dieren te mogen aantasten. Zo werd er gesteld dat wij mensen ook vaak in onze vrijheid beperkt zijn, bijvoorbeeld in het verkeer. Dieren die in een laboratorium in hun vrijheid worden beperkt, hebben toch nog een zekere ruimte waarbinnen zij naar de vervulling van hun behoeften kunnen streven. Een deelnemer zei dat dieren hun bestaan aan de mens danken, dus moeten wij er niet zo moeilijk over doen. Er werd opgemerkt dat ook jonge kinderen en demente bejaarden een integriteit krijgen toegekend, terwijl hun mate van zelfbepaling relatief beperkt is; dus waarom niet ook dieren? Geen respect voor de eigenheid van het dier zou een aantasting van de integriteit betekenen. Of er sprake is van een aantasting van de integriteit zou te maken hebben met de intentie en de gevolgen van een handeling. Sommige deelnemers gaven bij voorbaat aan, het begrip vaag en onbruikbaar te vinden.

In dit deel van de discussie werden veel standpunten en argumenten genoemd. Het bleek dat de deelnemers geheel uiteenlopende ideeën hadden over wat de notie van 'integriteit' inhoudt. De tijd was te kort om verder te komen dan een inventarisatie van de verschillende ideeën.

In een tweede discussieronde stond de vraag centraal **of het begrip 'integriteit' bruikbaar is** voor een morele toetsing van biotechnologische handelingen. Sommigen vonden het begrip onbruikbaar: Wat je niet kent, kun je niet meten. Het dier zelf zou geen last hebben van de aantasting van de integriteit, anders zou dit onder welzijnsaantasting gerekend kunnen worden. Het begrip zou dus alleen in de hoofden van mensen zitten en er niet toe doen. Dit riep de vraag op waarom het eigenlijk erg zou zijn om de integriteit van een dier aan te tasten. Er werden parallellen getrokken met het dier dat niet van de integriteitsaantasting merkt en de 'tevreden slaaf'. Er werd op gewezen dat wij dieren gebruiken voor landbouw en veeteelt; een erkenning van de dierlijke integriteit zou hier wellicht grote gevolgen voor kunnen hebben. Een deelnemer vond het begrip te vaag en daarom juridisch onbruikbaar. Een andere deelnemer wees erop dat in de juridische context doorgaans vage begrippen worden gebruikt, bijvoorbeeld 'redelijkheid' en 'billijkheid'.

Anderen twijfelden ook aan de bruikbaarheid van het begrip, maar dan in de zin dat het te beperkt is. Er werd voorgesteld dat 'intrinsieke waarde' of 'respect voor het dier' een beter, omvattender begrip is. Een deelnemer wees erop dat er meer aan een dier is dan een fenotype en een genotype en dat dit allemaal mee moet worden gewogen in de vraag of de integriteit is aangetast. Een vraag die aan de orde kwam was: "Wat betekent hetgeen wij aan andere wezens aandoen voor onze eigen zelfperceptie?" Iemand stelde dat: "Wat wij met de schepping doen, doen wij met onszelf!"

Tot slot werd er op gewezen dat bij integriteit de afweging van verschillende waarden centraal staat: de waarde van de integriteit versus bijvoorbeeld de waarde van het beoogde doel.

In het tweede deel van de discussie viel op dat veel deelnemers bereid en in staat waren om in het geven van argumenten van hun eigen standpunt te abstraheren. Het feit dat mensen, vanwege de discussievorm, niet altijd hun eigen mening mochten zeggen, maakte het lastiger om op achterliggende waardeopvattingen door te gaan. Aan het eind van de discussie bood de voorzitter wel expliciet de gelegenheid om meningen die nog niet (duidelijk genoeg) waren geformuleerd naar voren te brengen. Hierop werden geen nieuwe meningen ter tafel gebracht. Wel bleek de inhoud van het begrip 'integriteit' nog dermate omstreden te zijn, dat de discussie over de bruikbaarheid allerlei kanten uitwaaierde.

In een derde discussieronde werden mensen geacht het begrip **'integriteit' in hun afwegingen** te gebruiken. Vanuit deze gedachte werden enkele voorbeelden van diergebruik besproken. De voorbeelden werden door de deelnemers zelf aangedragen. Ongeacht de opdracht bleven deelnemers bezig met de vraag of 'integriteit' überhaupt een bruikbaar begrip is. Sommigen vonden het begrip nodig om de intuïties die velen hebben een plek te geven. Een deelnemer zei dat de natuur er ook een potje van maakte. "Ja,", zei een ander, "maar dat is geen reden voor ons om er ook een potje van te maken. Wij zijn begiftigd met een geweten en moreel besef." Een deelnemer meende dat het begrip uiting gaf aan een schuldgevoel van de mens en in laatste instantie grenzen probeerde te stellen. Een deelneemster noemde het doden en de verspilling van dieren in het kader van proeven de ultieme aantasting van de dierlijke integriteit en vroeg zich af waar dit werd meegewogen. Iemand antwoordde dat dit hypocriet zou zijn omdat wij dieren ook voor consumptieredenen doden en dat wij dit dan geen aantasting van de integriteit vinden. Waarop de eerste de vraag stelde: "Waarom niet?" Een deelnemer pleitte ervoor om een zekere eigenheid van het dier in stand te houden. Anders zouden wij in een gemaakte wereld leven en de verwondering verliezen. Het voorbeeld uit het buitenland van een konijn met een lichtgevend gen, dat als "nachtlampje" gebruikt zou kunnen worden, stuitte op veel afkeur. Echter niet bij iedereen, wat de vraag opriep: "Waarom gebruik je dan niet ook comapatiënten als nachtlampje?"

In de ze laatste ronde viel op dat, ongeacht de opdracht, deelnemers bezig bleven met de vraag of 'integriteit' een bruikbaar begrip is. Daarnaast werd het onderscheid duidelijk tussen de argumenten voor en tegen de mogelijkheid om integriteit af te wegen ten opzichte van andere waarden. Sommigen zien het begrip als niet of moeilijk afweegbaar: integriteit is *of* aangetast *of* niet. Anderen vatten de notie niet absoluut op, maar gebruiken een schaal om aan te geven in welke mate de integriteit van een dier door een ingreep wordt aangetast. In deze opvatting kan de integriteitsaantasting worden afgewogen tegen andere waarden die bij een dierproef in het geding zijn.

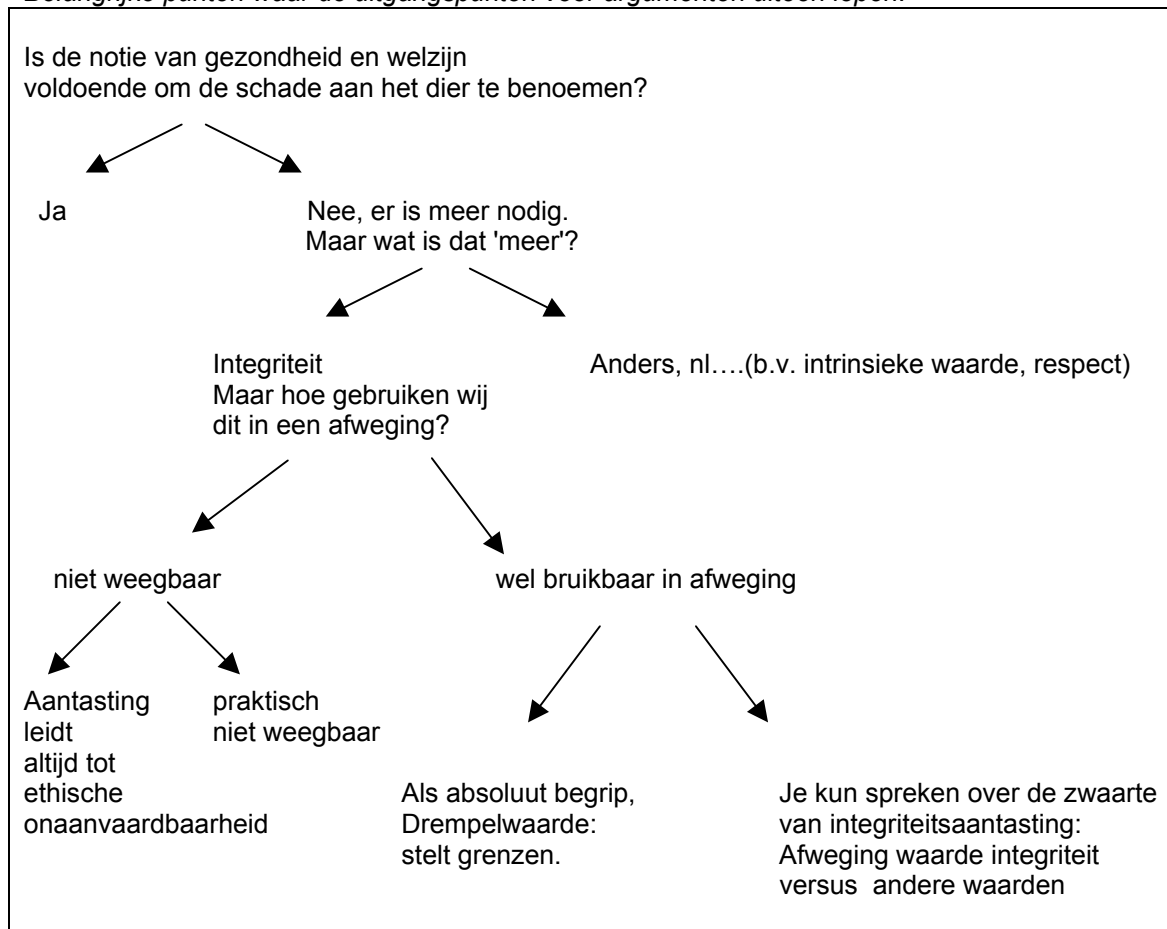
3. Leermomenten naar aanleiding van de discussie

In de gevoerde discussie is duidelijk naar voren gekomen dat er nog veel onduidelijkheid is over de inhoud van het begrip integriteit. Op dit punt is in de discussie geen nieuwe stap gemaakt: het bleef een worsteling met de inhoud van het begrip integriteit.

Desondanks is het wel mogelijk om naar aanleiding van de discussie een aantal kruispunten te verhelderen waar blijkt dat de morele oordelen van de deelnemers en de argumenten die daaraan ten grondslag liggen uiteenlopen. Als de discussie in kaart gebracht wordt, komen we tot de volgende stappen:

Schema:

Belangrijke punten waar de uitgangspunten voor argumenten uiteen lopen.

1. De discussie start bij de vraag of de notie van gezondheid en welzijn voldoende is om de schade aan het dier te benoemen. Op deze vraag zijn twee soorten antwoorden mogelijk. Sommige deelnemers vinden dat er, om de schade aan het dier mee te wegen, meer nodig is dan aandacht voor de aantasting van de gezondheid en het welzijn van het dier. Anderen zijn van mening dat alle mogelijke schade afdoende kan worden begrepen door te kijken naar de aantasting van de gezondheid en het welzijn van het dier. Voor diegenen die van mening zijn dat de notie van gezondheid en welzijn voldoende is om de schade aan het dier te benoemen, stopt hier de discussie. Gezien de gevoerde discussie is dit maar een relatief kleine groep. Bijna alle mensen zien wel dat er méér is, maar velen van hen kunnen niet goed over weg met de notie van 'integriteit'.
2. Voor diegenen die van mening zijn dat er meer is dan gezondheid en welzijn is het de vraag wat de argumenten zijn voor deze opvatting: waar bestaat dat 'meer' uit? Dit kan op

verschillende manieren worden verwoord. Eén manier is het gebruik van de notie 'dierlijke integriteit'. In de discussie bleek echter dat niet iedereen zich in de keuze voor dit begrip kon vinden. Sommige deelnemers wilden andere noties gebruiken. Zij hadden het bijvoorbeeld over 'respect', de 'intrinsieke waarde' van het dier. De discussie over 'dierlijke integriteit' raakt hier mensen kwijt die van mening zijn dat de notie dierlijke integriteit niet de lading dekt van datgene wat gezondheid en welzijn overstijgt.

3. Voor diegenen die de notie van integriteit wel geschikt vinden, gaat de discussie verder met de vraag hoe integriteit gebruikt kan worden in de afweging. Voor sommigen is het antwoord hierop dat het niet bruikbaar is in de afweging. Dat kan zijn ofwel, omdat aantasting van de integriteit altijd leidt tot een moreel onaanvaardbare situatie. Ofwel, omdat het praktisch niet weegbaar is. Anderen zijn van mening dat de notie integriteit wel degelijk een bijdrage kan leveren in de morele afweging.
4. Als men van mening is dat integriteit een bruikbare plaats heeft een in de afweging staat de vraag centraal hoe die bruikbaarheid wordt ingevuld. Sommigen stellen dat de integriteit van een dier alleen wel of niet kan worden aangetast. De integriteit wordt, volgens hen, óf aangetast, óf niet. Anderen vatten de notie niet absoluut op, maar gebruiken een glijdende schaal om aan te geven in welke mate de integriteit van een dier door een ingreep werd aangetast. In deze opvatting kan de integriteitsaantasting worden afgewogen tegen andere, vaak menselijke, waarden die bij een dierproef in het geding zijn.

Uit deze inventarisering en analyse van de discussie komen tenminste twee aspecten duidelijk naar voren:

- Het belang van het vragen naar de argumenten achter de opvattingen. Op basis van bovenstaand schema blijkt dat bijvoorbeeld de opvatting dat integriteit niet bruikbaar is in de afweging gebaseerd kan zijn op drie totaal verschillende argumenten: (a) mensen die integriteit afwijzen, (b) mensen die het belang van integriteit onderkennen, maar het praktisch niet weegbaar vinden en (c) mensen die het belang van integriteit zo sterk onderschrijven dat een verdere weging volstrekt overbodig wordt. Een discussie die een bijdrage wil leveren aan het zoeken naar de grenzen van de ethische aanvaardbaarheid van biotechnologie bij dieren zal dus verder moeten gaan dan een uitwisseling van meningen.
- Mensen serieus nemen in de discussie vraagt van alle betrokkenen om een duidelijke explicitering van de veronderstellingen. Voor de Commissie Biotechnologie bij Dieren betekent dat dat zij de veronderstellingen die ten grondslag liggen aan de manier waarop zij omgaat met het begrip dierlijke integriteit expliciteert en ter discussie stelt. Bijvoorbeeld, de keuze om integriteit te zien als een waarde die afgewogen kan worden ten opzichte van andere waarden berust op de veronderstellingen (a) dat er meer is dan gezondheid en welzijn, (b) dat dit 'meer' uitgedrukt kan worden in termen van dierlijke integriteit en (c) dat integriteit bruikbaar is in een afweging. Mensen die in het begin van het bovenstaande schema andere keuzes maken zullen hun morele oordelen en gevoelens moeilijk in een afweging van integriteit tegenover andere waarden terug kunnen vinden. Om deze mensen serieus te nemen is het nodig om de discussie ook op dieper liggende niveaus aan te gaan.

Om de discussie te verbreden en te verdiepen verdient het aanbeveling om de eigen veronderstellingen telkens weer ter discussie te stellen.